

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์

An Analysis of Pramual Pengchan's Concept of Freedom

พระเชษฐมคิลภ ภัททธมโม (เนื่องจำนงค์)

Phra Kasamesin Bhaddadhammo (Nueangchamnon)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus

สมหวัง แก้วสุฟอง

Somwang Kaewsufong

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Chiang Mai University

Corresponding Author, E-mail: eikqindyhipter@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องอิสรภาพและวิเคราะห์แนวคิดเชิงปรัชญาของ ประมวล เพ็งจันทร์ ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดเรื่องอิสรภาพของนักปรัชญาทางฝั่งตะวันตกนั้นจะเกี่ยวกับ เสรีภาพทั้งในเชิงปัจเจกชนที่มีต่อสังคมหรือความคิด การพูดหรือแม้แต่การมีหรือไม่มีเสรีภาพต่อพระผู้เป็นเจ้า ส่วนในทางฝั่งปรัชญาตะวันออกนั้น ส่วนใหญ่มุ่งเน้นเพื่อแสวงหาความต้องการมีอิสระในเชิงของชีวิตและจิตใจเพื่อออกจากวัฏสงสาร ส่วนแนวคิดเรื่องอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์นั้นได้แสดงถึงความต้องการจะค้นพบตัวเอง เพื่อเป็นอิสระจากเหตุผลต่างๆ ที่ศึกษามาเพื่อเข้าถึงความเป็นอิสรภาพที่แท้จริง ด้วยการทดลองผ่านประสบการณ์ของท่านเอง เมื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์ นั้นพบว่า ได้รับอิทธิพลมาจากทางศาสนาและปรัชญา โดยลักษณะความเป็นอิสรภาพของท่าน คือ การเข้าใจในสรรพสิ่งทั้งหลาย และการอยู่ร่วมกับสรรพทั้งหลายโดยไม่มีการแบ่งแยก ดุจดั่งปริศนาธรรมของชาวธิเบตที่ถามว่า “จะทำน้ำหยดหนึ่งมิให้เหือดแห้งได้อย่างไร” และคำตอบคือ “จงทำน้ำหยดหนึ่งนั้นให้เป็นทะเล” ซึ่งหมายถึงการเป็นหนึ่งเดียวกันกับสรรพสิ่ง

คำสำคัญ : อิสรภาพ, ประมวล เพ็งจันทร์, วิเคราะห์เชิงปรัชญา

Abstract

The article's purposes are to investigate Pramual Pengchan's concept of freedom and philosophical analysis. The key concepts of Western philosophers' notion of freedom include individual and social freedom, as well as freedom of thinking and speech, as well as the existence or absence of freedom to God. Eastern philosophy is primarily concerned with achieving freedom of life and mind to break free from this vicious cycle. Pramual Pengchan expressed a desire to recognize himself and to be free for a variety of reasons. He was developed to achieve true freedom through individual experimentation. When the nature of Pramual Pengchan's freedom, the understanding of all things and coexistence with all beings without discrimination were examined, it was discovered that he was influenced by religion and philosophy. Like a Tibetan dharma riddle that asks, "How can a drop of water not dry up?" and the answer is, "Make a drop of water a sea," which means unity with all things.

Keywords : Freedom, Pramual Pengchan, philosophical analysis

บทนำ

ความต้องการอิสรภาพนั้นล้วนมีด้วยกันทุกชีวิต ซึ่งทุกสรรพสิ่งล้วนมีบทบาทและความหมายต่างกันไป เงื่อนไขจึงถูกสร้างขึ้นเพื่อควบคุมสิ่งต่างๆ บนโลกให้ขับเคลื่อนไปบนแบบแผนที่ตั้งงาม ไม่ต่างจากมนุษย์ผู้เกิดมาพร้อมเสรีภาพ (กนกวรรณ สุทธิง, 2562: 1) แต่ว่าการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้นต้องดำเนินชีวิตในสังคมที่มีระเบียบ กฎเกณฑ์ ทั้งโดยธรรมชาติ และสิ่งที่สังคมสร้างขึ้น มนุษย์จึงคิดว่าตนเองไม่มีความเป็นอิสระ ที่ต้องอยู่ในกรอบของสังคมนั้นๆ ตลอดจนศาสนา ลัทธิการเมืองต่างๆ มนุษย์ทุกคนจึงต้องการความมีอิสระและเสรีภาพในการที่จะคิด พูด และทำสิ่งใดก็ตาม หรือ แม้แต่ในการดำรงชีวิตของตนเอง การดำเนินชีวิตจึงต้องการให้เป็นไปตามกระบวนการธรรมชาติของจิต โดยไม่ต้องการติดข้องอยู่ในกฎระเบียบ หรือข้อบังคับของใคร ไม่ต้องตกเป็นทาสของสวแวดล้อมใดๆ ไม่ว่าจะเป็นกรอบของ ธรรมเนียม ประเพณี (ปรีชา ช้างขวัญยืน, 2520: 80) ตลอดจนความเชื่อที่นิยมถือปฏิบัติกันอยู่

ความต้องการอิสรภาพเสรีภาพในประเด็นต่างๆ เหล่านี้เองจึงมีนักปรัชญาและนักการศาสนาต่างๆ ได้แสดงถึงทางออกและแนวทางการเข้าถึงความเป็นอิสรภาพเสรีภาพมาตั้งแต่อดีต เช่น โสเครตีสนักปรัชญาชาวกรีก ได้บรรยายไว้ว่า จิตวิญญาณนั้นทำหน้าที่ของมันได้ดีที่สุดเมื่อเป็นอิสระจากร่างกาย ความตายมันไม่ได้เป็นอะไรที่มากไปกว่าการที่จิตวิญญาณ (soul) แยกตัวเองออกจากร่างกาย และสภาวะความตาย คือ ร่างกายได้มาถึงการจาก (apart) ถูกแยกออกจาก (separated) จิตวิญญาณมาอยู่ตามลำพังโดยตัวมันเอง ส่วนจิตวิญญาณได้มาถึงการจาก ถูกแยกออกห่างจากร่างกายมาอยู่ตามลำพังโดยตัวมันเองเช่นเดียวกัน ความตายไม่ได้เป็นอะไรอย่างอื่นเลยนอกจากที่ได้กล่าวมานี้เท่านั้น การเป็นอิสระ คือ การปฏิเสธความต้องการของเรือนร่างหรือการไม่ตกเป็นทาส ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของร่างกาย นับจากนั้นนักปรัชญารุ่นต่อๆ มาได้พยายามเสนอแนวคิดเกี่ยวกับอิสรภาพเสรีภาพในแง่มุมต่างๆ จนมาถึงช่วงศตวรรษที่ 19 ที่ปรัชญาลัทธิอัตถิภาวนิยม (Existentialism) ของ ฌอง ปอล ซาร์ตร์ (Jean Paul Sartre) เป็นที่นิยมอย่างมากในวรรณกรรมต่างๆ ซึ่งเป็นช่วงที่หนุ่มสาวที่กำลังตื่นตัวเรียกร้องเสรีภาพและความเป็นธรรมจากรัฐบาล ลัทธิปรัชญาอัตถิภาวนิยมจึงมีผู้สนใจศึกษามากที่สุดลัทธิหนึ่งโดยมีแนวคิดที่ว่า “มนุษย์ถูกสาปหรือถูกตรวว่า มีเสรีภาพ มนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตาชีวิตของเขาเอง มนุษย์มีอิสระที่จะเลือกอะไรก็ได้ภายใต้สถานการณ์ที่ตนคิดว่าดีสำหรับตน ทั้งนี้ก็เพราะว่า มนุษย์มิได้เป็นคนบาปหรือมีบาปติดตัวมาแต่กำเนิด ความดีความชั่วทั้งหลาย เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นภายหลังจากมีชีวิตแล้วทั้งสิ้น การที่ไม่มีอะไรติดตัวมาแต่กำเนิดนี้ ทำให้ไม่มีอะไรมาบีบบังคับหรือกำหนดกรอบของความเจริญของมนุษย์ ดังนั้น ชีวิตมนุษย์จะมีลักษณะใดก็ได้แล้วแต่การตัดสินใจของมนุษย์เอง” (กิริติ บุญเจือ, 2522 : 75)

ส่วนปรัชญาทางตะวันออกนั้น เช่น ปรัชญาฮินดูก็มีความคิดการเข้าถึงความเป็นอิสรภาพและเสรีภาพมาแต่โบราณ เช่น ปรัชญาศาสนาพราหมณ์ฮินดูอิสรภาพ คือ การบรรลุโมกษะ หมายถึงสภาวะที่อาตมามั่นใจในตัวมันเองว่า เป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมหรือพรหมันซึ่งเป็นสภาวะที่ปราศจากบุญและบาปเป็นความบริสุทธิ์สูงสุด และความสุขสูงสุด การที่ชีวาตม (วิญญาณ) มีสภาวะเป็นอันเดียวกันกับพรหมันเป็นสภาวะที่อยู่เหนือการเจริญและการเสื่อมของสังสารวัฏอยู่เหนือการเกิดและการตายเป็นสภาวะที่ไม่มีทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ไม่มีชีวาตมและโลกเป็นสภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นหนึ่งเดียว (สุนทร ณ รังสี, 2536 : 342) โดยมีวิธีการเพื่อบรรลุถึงโมกษะตามแบบลัทธิของตน

ทางด้านพุทธปรัชญาที่มีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งได้ค้นพบเรื่องความทุกข์อย่างแจ่มแจ้งสิ้นเชิงครบถ้วนทำให้พระพุทธรองค์ได้รับอิสรภาพอย่างสมบูรณ์ และพระพุทธรองค์ได้ประกาศอิสรภาพให้แก่หมู่มนุษยชาตินับไม่ถ้วนเพื่อปลดปล่อยตัวเองจากพันธนาการแห่งกิเลส (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 12 ข้อ 278 : 302-303) และท่านได้ให้วิธีปฏิบัติตนเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุด หลักพุทธศาสนาเพื่อบรรลุพระนิพพานไปตามลำดับ จนกระทั่งเป็นผู้หลุดพ้นแล้วหรือเรียกว่าพระอรหันต์ ซึ่งเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติไตรสิกขาบุคคลผู้ที่ปฏิบัติตามหลักการนี้จะทำให้เกิดพัฒนาการทางจิตเป็นขั้นๆ ได้แก่โสดาบันสกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ในแต่ละขั้นสังโยชน์จะถูกทำลายลงตามลำดับจนหมดสิ้น (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2537: 488-489) โดยมีวิธีการตามลำดับ ต่อมาหลังองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ปรินิพพานไปแล้วได้มีการตีความคำสอนและวิธีปฏิบัติออกไปอีกหลายนิกาย เกิดเป็นปรัชญาต่างๆ อีกมากมายซึ่งทุกนิกายทุกปรัชญาทางพุทธศาสนาล้วนแต่มุ่งสู่ความเป็นอิสระแห่งจิตตามขั้นตอนวิธีการของนิกายนั้นๆ

จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องอิสรภาพนั้นมีความหมายที่หลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละบริบทของปรัชญานั้นๆ โดยสามารถสรุปประมวลได้ว่าอยู่ในลักษณะของศาสนา และปรัชญาหากแต่ว่า ผู้ที่ได้ศึกษาเรียนรู้มานั้นจะสนใจและนำแนวคิดของปรัชญาลัทธิอื่นๆ ไปปฏิบัติได้จริงจึงมายน้อยเพียงใด

ประมวล เพ็งจันทร์ นับเป็นอีกหนึ่งบุคคลที่มีความรู้และได้ศึกษาด้านปรัชญามาเป็นอย่างดี ท่านได้รับราชการเป็นอาจารย์สอนด้านปรัชญาที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่อยู่ถึง 16 ปี แต่เพราะระบบราชการที่เป็นเหมือน กรงทองที่ขังท่านไว้เป็นเวลานาน ถึงแม้ท่านจะรู้สึกปลอดภัย มีเกียรติ มีศักดิ์ศรี มีอำนาจ และมีรายได้ที่แน่นอน แต่ด้วยความเป็นนกป่าของท่านที่ต้องการต้องการบินออกจากกรงอยู่ตลอดเวลาเพื่อหาความหมายของชีวิต เหมือน โจนาราน ลิฟวิงสตัน นกนางนวลที่ ริชาร์ด บาก เขียนไว้ในหนังสือของเขานั้น ได้สิงสถิตอยู่ในจิตใจของท่านนับตั้งแต่วันที่ท่านได้อ่านหนังสือเล่มนี้เมื่อปี พ.ศ. 2518 แม้จะผ่านมานานมากแล้ว แต่วิญญาณของโจนาราน นกนางนวลที่เชื่อมั่นว่า การบิน คือ ชีวิตก็ยังไม่ได้ออกจากกรงท่านไป (ประมวล เพ็งจันทร์, 2563 : 41) ท่านจึงตัดสินใจลาออกราชการเพื่อออกเดินทางด้วยเท้าจากเชียงใหม่สู่เกาะสมุยบ้านเกิดของท่าน โดยมีจุดมุ่งหมาย ก็คือ ทำสมาธิขณะเดินและใคร่ครวญขบคิดถึงสิ่งต่างๆ และนำเอาความ

คิดที่สั่งสมมาหลายสิบปีออกมาปฏิบัติ ถึงแม้ก่อนหน้านี้ท่านได้เคยปฏิบัติมาตลอดเวลา มีประสบการณ์ตรงมาตลอด แต่การเดินครั้งนั้น เป็นประสบการณ์ตรงที่แตกต่างออกไปอย่างสิ้นเชิงกับประสบการณ์ที่ผ่านมาทั้งหมดของท่านมากกว่า หลังการเดินทางครั้งนั้น ได้เกิดเป็นผลงานเขียน “เดินสู่อิสรภาพ” ซึ่งเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก การเดินทางครั้งนั้นไม่เพียงแต่เพียงเป็นการเดินกลับบ้านของท่านเท่านั้น แต่เป็นการเดินทางภายในจิตใจของท่าน เพื่อเข้าถึงความเป็นอิสระที่แท้จริง ซึ่งท่านได้เขียนแสดงถึงความเป็นอิสรภาพของท่านไว้ในหนังสือต่างๆ เช่น อินเดีย : จาริกด้านใน, ไกรลาส : การจาริกบนวิถีแห่งศรัทธา, ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตร : หัวใจของการภาวนาเพื่อความรู้แจ้ง และได้รับเชิญไปบรรยายในหลายๆ เวทีในหลายองค์กร

ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิสรภาพ ในผลงานการเขียนของ ประมวล เพ็งจันทร์ ซึ่งแสดงถึงความเป็นอิสรภาพของตัวท่าน วิธีการเข้าถึงความเป็นอิสรภาพ ลักษณะของความเป็นอิสรภาพของท่าน วิธีการข้ามพ้นจากความหวาดกลัว ความทุกข์ทางกายและใจ การเข้าถึงความเป็นอิสรภาพที่ไม่จำกัดเพศ วัย ศาสนา จนที่สุด คือ ความเป็นอิสรภาพที่แท้จริงที่ท่านได้สัมผัสตามวิถีที่ ประมวล เพ็งจันทร์ ได้กลั่นกรองมาแล้วและได้แสดงไว้ในผลงานต่างๆ ของท่าน เพื่อเป็นประโยชน์ต่อตัวผู้วิจัยเองและอาจเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตในยุคปัจจุบันสืบต่อไป

วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องอิสรภาพในทัศนะทางปรัชญา
- 2) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์
- 3) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเชิงปรัชญาเรื่องอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documetary Research) โดยเน้นการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารเป็นหลัก และทำการรวบรวมข้อมูล ดังนี้

- 1) ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร งานวิจัย หนังสือ บทความ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ทราบแนวคิดเรื่อง อิสรภาพ ในเชิงปรัชญาตะวันตกและปรัชญาตะวันออก
- 2) จะศึกษาประวัติความเป็นมาและการนำเสนอแนวคิดเรื่อง “อิสรภาพ” ของ ประมวล เพ็งจันทร์ จากงานเขียน และ บทสัมภาษณ์ และผลงานต่างๆของท่าน

3) นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ถึงอิทธิพลที่มีผลต่อแนวคิดเรื่องอิสรภาพและองค์ประกอบการเข้าถึงอิสรภาพ ตลอดจนถึง ลักษณะความเป็นอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์

ผลการวิจัย

ความหมายของอิสรภาพนั้น สามารถจำแนกความหมายออกเป็น 2 นัย คือ ความหมายทางภาษาศาสตร์ และความหมายตามสภาวะธรรม

1) ความหมายของอิสรภาพทางภาษาศาสตร์ คำว่าอิสรภาพ มีรากศัพท์มาจากคำภาษาบาลี 2 คำ คือ อิสสร และภาว

ในภาษาบาลี คำว่า อิสสร มีความหมาย 2 ประการ คือ 1) สิว (พระศิวะ), 2) สามิ (ผู้เป็นใหญ่) (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สดเด็จพระสังฆราชเจ้า, 2541 : 332)

ส่วนคำว่า ภาว มาจากคำว่า ภาโว มีความหมายว่า สภาวะ, ธรรมชาติ อีกนัยหนึ่งหมายถึง อธิษาศัย, ความมุ่งหมาย (พระธรรมกิตติวงศ์, 2550: 216)

ส่วนในภาษาไทยคำว่า อิสรภาพ มีความหมายว่า ความเป็นใหญ่, (พระธรรมกิตติวงศ์, 2550 : 48) ความเป็นไทแก่ตัว และการปกครองตนเอง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542 : 1376)

2) ความหมายของอิสรภาพทางสภาวะธรรม พระอรรถกถาจารย์ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า ความเป็นอิสระมี 2 อย่าง คือ

(2.1) ความเป็นอิสระอันเป็นโลกียะ ได้แก่ ความเป็นพระราชา เป็นต้น และ ความมีจิตเป็นอิสระที่เกิดจากฉานอภิญญา

(2.2) ความเป็นอิสระอันเป็นโลกุตระ ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธซึ่งมีเหตุมาจากการบรรลุมรรคและผล ในพุทธอุทานนี้ หมายถึงความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธ เป็นความอิสระที่ก่อให้เกิดสุขอย่างแท้จริง เพราะไม่ต้องห่วงไหวต่อโลกธรรมและมีสภาวะที่ไม่ต้องกลับเป็นทุกข์ได้อีก (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 25 ข้อ 19 : 205)

ส่วนคำว่า “เสรี” นั้นพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2540 ให้ความหมายเอาไว้ว่า “การที่ทำได้โดยไม่อุปสรรค มีสิทธิจะทำจะพูดได้โดยไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2530 : 545) เสรีภาพ หมายถึง อำนาจตัดสินใจด้วยตนเองของมนุษย์ที่จะเลือกดำเนินพฤติกรรมของตนเอง โดยไม่มีบุคคลอื่นใดอ้างหรือใช้อำนาจสอดแทรกเข้ามาเกี่ยวข้องการตัดสินใจนั้น

เสรีภาพ ตามความหมายในทางกฎหมาย หมายความว่าอำนาจของคนเราที่จะตัดสินใจด้วยตนเองที่จะกระทำการหรือไม่กระทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใดอันไม่เป็นการฝ่าฝืนต่อกฎหมาย

เสรีภาพ ความหมายในทางปรัชญา หมายถึง เจตจำนงเสรี ซึ่งตรงข้ามกับ นียัตินิยม ในทางการเมือง เสรีภาพประกอบด้วยเสรีภาพทางสังคมและการเมืองที่รับประกันแก่พลเมืองทุกคน ในทางเทววิทยา เสรีภาพ คือ อิสราภาพจากพันธะบาป

เสรีภาพ ความหมายทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การเป็นอิสระจากการครอบงำของอำนาจที่จะมาชักจูงให้ผิดไปจากธรรม อำนาจที่จะมาครอบงำจิตใจให้เขวออกไปจากธรรม ก็คือ กิเลส ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง หรือ ตัณหา มานะ ทิฐิ

สรุป คำว่าเสรีภาพ มักใช้ควบคู่กับคำว่า สิทธิ ซึ่งหมายถึงประโยชน์หรืออำนาจของบุคคลที่กฎหมายรับรอง ส่วนคำว่า เสรีภาพจากความหมายต่างๆ พอสรุปได้ว่า หมายถึง อำนาจการตัดสินใจด้วยตนเองของมนุษย์ ดังนั้น คำว่า สิทธิเสรีภาพ เมื่อนำมาใช้รวมกันจึงหมายถึง อำนาจการตัดสินใจของมนุษย์เพื่อประโยชน์ของตนตามที่กฎหมายรับรอง (สารานุกรมเสรี, 2565 : ออนไลน์)

คำว่า “อิสรภาพ” และ “เสรีภาพ” ได้มีการอภิปรายและวินิจฉัยกันว่า คำว่า อิสรภาพ จะตรงกับคำว่า Liberty และ เสรีภาพ จะตรงกับคำ Freedom หมายถึง ความปลอดอุบสรรค Liberty หมายถึง สิทธิที่จะทำอะไรได้โดยปลอดอุบสรรค ฉะนั้นภาษาอังกฤษจึงได้พูดว่า Liberty freely to come with their ships โดยความไม่ขัดหรือซ้ำกัน แต่เป็นการย้ำความให้แน่ชัดในภาษาไทย จึงได้แปลไว้ว่ามีเสรีภาพที่จะมาโดยปลอดอุบสรรคกับ ในภาษาอังกฤษ liberty กับ freedom บางครั้งจึงมีการใช้แทนกันเป็นเรื่องราวของชาวบ้านใช้แทนกันได้ เพราะฉะนั้นในเรื่องความเป็นอิสระภายในที่แท้จริงที่เป็นอิสรภาพซึ่งจะมีเป็นระดับ ซึ่งอยู่ที่การพัฒนามนุษย์ด้วย เมื่อพัฒนาขึ้น มีปัญหาขึ้นจะทำให้รู้และเข้าใจเรื่องอิสรภาพ แล้วอิสรภาพที่แท้ก็จะทำให้ใช้เสรีภาพได้อย่างถูกต้อง เสรีภาพก็เป็นทั้งตัวเกื้อหนุนที่จะทำให้เกิดอิสรภาพ แล้วอิสรภาพก็จะทำให้ใช้เสรีภาพได้อย่างถูกต้อง

ดังนั้นในงานวิจัยนี้จึงมีการใช้ทั้งคำว่า อิสรภาพและเสรีภาพซึ่งจะใช้ในบริบทที่ต่างกันออกไป หากแต่เป็นไปในความหมายเดียวกัน คือ การเข้าถึงความเป็นอิสรภาพนั่นเอง ซึ่งแนวคิดเรื่องอิสรภาพในปรัชญาตะวันตกนั้น ได้มีนักปรัชญาหลายท่านที่ได้แสดงถึงแนวความคิดในเรื่องอิสรภาพไว้ในทัศนะของตน เช่น อริสโตเติล (Aristotle)

กล่าวไว้ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผลย่อมมีเสรีภาพในการเลือกและด้วยเหตุผลที่ถูกต้อง ย่อมช่วยให้เขาเข้าถึงกฎธรรมชาติได้ และจุดนี้เอง คือ เสรีภาพที่ยิ่งใหญ่ของมนุษย์โดยแนวความคิดนี้ถือว่า มนุษย์นั้นมีเสรีภาพอยู่แล้วตามกฎธรรมชาติภายใต้เหตุผลที่ถูกต้อง เนื่องจากภูมิปัญญาของมนุษย์ ที่มาที่สำคัญของแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพนั้น มาจากสำนักกฎหมายธรรมชาติ (Natural Law) ซึ่งเป็นสำนักกฎหมายที่มีแนวความคิดที่มีบทบาทต่อแนวความคิดทางกฎหมายของยุโรปในหลายประการ โดยเฉพาะแนวคิดเกี่ยวกับลำดับขั้นของกฎหมาย

บางแนวความคิดเชื่อว่า มนุษย์นั้นมีธรรมชาติที่เห็นแก่ตัวและโหดร้ายหากใช้เสรีภาพของมนุษย์แต่ละคน สังคมจะขัดแย้งวุ่นวาย ได้แก่แนวความคิดของโทมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes คริสต์ศักราช 1588 – 1679) ในแนวความคิดนี้ มนุษย์แต่ละคนจึงควรสละเสรีภาพเพื่อความสงบสุขและทำสัญญาที่เรียกว่า Leviathan อันเป็นชื่อเดียวกับชื่อหนังสือของโทมัส ฮอบส์ที่กล่าวถึงทฤษฎีนี้ให้รัฐ (State) เป็นผู้ทรงอำนาจอธิปไตย (Almighty bureaucracies) เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของสังคม (บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, 2538 : 26)

ส่วนจอห์น สจ๊วต มิลล์ (John Stuart Mill) ได้แสดงถึงแนวคิดเรื่องเสรีภาพไว้ในหนังสือ ออน ลิเบอร์ตี (On Liberty) ไว้ว่า เสรีภาพของบุคคลย่อมอยู่เหนือสิ่งอื่น ไม่ได้คำนึงถึงศีลธรรมของบุคคล หากการกระทำใดไม่ได้ก่อให้เกิดอันตราย (Harm) ต่อผู้อื่น แม้จะเป็นการก่ออันตราย (Harm) แก่ตนเอง รัฐก็ไม่ควรกำหนดให้ผู้กระทำต้องรับผิดชอบในการกระทำของตน เจื่อนไขที่รัฐเข้าไปกำหนดความผิดได้ คือ การกระทำนั้นก่อให้เกิดอันตรายต่อผู้อื่นเท่านั้นเพราะคนเรามีพื้นฐานความคิดเรื่องต่างๆ ที่ไม่เหมือนกัน เมื่อมารวมกันอยู่เป็นสังคม สังคมจึงเป็นแหล่งรวมของคนที่มีมาตรฐานศีลธรรมที่ไม่เท่ากัน สิ่งที่มีมนุษย์ปรารถนา คือ สิ่งที่คนทั่วไปปรารถนากันจริงๆ ไม่ใช่ชีวิตที่ดีที่เป็นสากลและเป็นนามธรรม และความสุขบางอย่างสูงส่งกว่าความสุขบางอย่าง ยกตัวอย่าง ความสุขของหมุย่อมไม่เท่ากับความสุขของคน เป็นธรรมดาที่มาตรฐานทางศีลธรรมของสังคมที่มาจากศาสนานั้น อาจเห็นว่าพฤติกรรมนั้นๆ ผิดหลักศาสนา แต่ถ้าพฤติกรรมนั้นแค่ผิดหลักศาสนาแต่ไม่ถึงกับทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเสียหาย สิ่งที่สังคมจะทำได้มากที่สุด คือ ตักเตือนชี้แนะผู้นั้นว่า ทำผิดหลักศาสนา แต่จะออกเป็นกฎหมายไม่ได้ (John Stuart Mill, 2530 : 125) ต่อมาในยุคสังคมนิยมได้มีนักปรัชญาชาวฝรั่งเศสมีทัศนะทางปรัชญาให้ความสำคัญแก่ปัจเจกภาพมากกว่าสากลภาพ เสรีภาพมากกว่าระเบียบกฎเกณฑ์ เน้นการสร้างสรรคมา

กว่าการอนุรักษ์ระเบียบแบบแผน ความรู้สึกมากกว่าเหตุผล คือ แนวคิดเรื่องเสรีภาพของฌอง-ปอล ซาร์ตร์ (Jean-Paul Sartre) โดยซาร์ตร์เริ่มต้นปรัชญาของตนเองโดยการปฏิเสธการดำรงอยู่ของพระเจ้า จากชีวิตในวัยเด็กของเขา “ผมสูญเสียศรัทธาตั้งแต่อายุได้สิบสองปี พระเจ้ามิได้ดำรงอยู่จริงแต่ผมก็ได้จัดการกับการไม่ดำรงอยู่นี้แต่อย่างใด และแล้ววันหนึ่งที่ ลาโรแซล ในขณะที่ผมรอคุณมาซาโดซึ่งจะร่วมทางไปโรงเรียนกับผมในตอนเช้าในตอนนั้นผมไม่อาจอดทนรอเนื่องจากสายอยู่พอสมควร และเพื่อจัดการกับเวลาที่ต้องรอผมได้คิดถึงพระเจ้า พร้อมกับบอกตัวเองว่า สิ่งนั้นมิได้ดำรงอยู่ แม้ว่าในเวลานั้นผมจะยังไม่ทราบ ว่าข้อเท็จจริงที่ชัดเจนประการนี้จะวางอยู่บนหลักฐานใดก็ตาม” ซาร์ตร์เห็นว่า เสรีภาพนั้นไม่มีเนื้อหาแก่นสารในตัวเอง จึงไม่สามารถให้คำนิยามคำว่าเสรีภาพได้โดยตรง เขาเห็นว่า เสรีภาพเป็นรากฐานของสสารทุกอย่าง กล่าวคือ ในเสรีภาพนั้น อรรถิภาวะมาก่อน สสารทุกอย่างที่เป็นอดีตเท่านั้นจึงสามารถนิยามได้ สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันอาจทำได้เพียงแค่อธิบายเท่านั้น ดังนั้น แม้เสรีภาพจะไม่สามารถให้คำนิยามที่ชัดเจนได้ แต่ก็สามารถที่จะอธิบายเพื่อให้เข้าใจในเสรีภาพได้ คนเราเรียนรู้เสรีภาพจากการกระทำของเราเอง เราจึงเข้าใจเสรีภาพจากการกระทำของเรา เราจึงต้องนิยามมนุษย์จากการกระทำ ไม่มีนิยามที่มีมาตั้งแต่ต้นก่อนที่จะมีการกระทำ ซาร์ตร์กล่าวว่า “ความเป็นจริงของมนุษย์มิได้มีมาก่อนเพื่อที่จะกระทำในภายหลัง แต่สำหรับความเป็นจริง การเป็น ก็คือ การกระทำและการไม่กระทำ ก็คือ การเลือกที่จะไม่เป็น” (Jean-Paul Sartre, 1976 : 496) จะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องอิสรภาพเสรีภาพของนักปรัชญาทางฝั่งตะวันตกนั้นจะเกี่ยวกับ เสรีภาพทั้งในเชิงปัจเจกชนที่มีต่อสังคมหรือความคิด การพูดหรือแม้แต่การมีหรือไม่มีเสรีภาพต่อพระผู้เป็นเจ้า

อภิปรายผล

โดยสรุปแล้วความหมายของอิสรภาพ คือ ความเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งมีหลายนัยด้วยกัน เช่น

- 1) สภาพที่บุคคลมีสิทธิที่จะทำการใดๆ ตามที่ตนปรารถนาโดยไม่มีอุปสรรคขัดขวาง เช่น เสรีภาพในการพูด ในการเขียน ในการนับถือศาสนา ในลัทธิการเมือง
- 2) สภาพที่เป็นอิสระจากสิ่งอันไม่พึงปรารถนา เช่น อิสระจากความอึดอัดขัดสน (freedom from want) เป็นอิสระจากโรคภัยไข้เจ็บ (Freedom from disease)
- 3) สภาพที่พ้นจากอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บุคคลพัฒนาตนเอง ไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ของความเป็นมนุษย์ เช่น ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า เมื่อจิตหลุดพ้นจาก

กิเลสตัณหาเข้าสู่ภาวะนิพพานเสรีภาพตามนัยนี้ ทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า วิมุตติ หรือความหลุดพ้น (liberation) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540 : 39) โดยแต่ละแนวคิด อาจกล่าวถึงความเป็นอิสระภาพในความหมายที่แตกต่างกันไปในแต่ละบริบท ของแต่ละลัทธิทางปรัชญาย่อมมีแนวทางของการเข้าถึงความเป็นอิสระภาพที่แตกต่างกัน ออกไปขึ้นอยู่กับผู้ที่สนใจจะศึกษาแล้วนำมาใช้กับตนเองอย่างไร

ประมวล เพ็งจันทร์ เป็นหนึ่งคนที่ได้ศึกษาเรียนรู้ลัทธิทางปรัชญาต่างๆ มาอย่างมากมาย และได้นำมาทดลองใช้กับชีวิตจริงของท่านเอง เพื่อปลดปล่อยจิตใจจากความกลัว ความไม่แน่นอน เพื่อเข้าถึงความหมายของการมีชีวิตอยู่ เพื่อต้องการทราบถึงความ สุข-ทุกข์ จากภายในของท่าน ผ่านการปฏิบัติในชีวิตจริง จนได้ค้นพบความงดงาม และความสัมพันธ์กันระหว่าง มิตรภาพ มนุษยภาพ และอิสระภาพ ที่เป็นสิ่งเกี่ยวพันกันในการมีชีวิตอยู่ของท่าน

องค์ความรู้จากงานวิจัย

ความหมายของเสรีภาพนั้นสรุปความได้ว่า เสรีภาพ คือ คำที่มีความหมายกว้างขวาง แต่สามารถกล่าวรวมลงในความหมายที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดสองลักษณะ ได้แก่

ทางศาสนาและปรัชญา นอกจากนี้ ยังสามารถแบ่งความสำคัญด้านความหมายได้ว่า เสรีภาพในแนวคิดของนักปรัชญาทางฝั่งตะวันตกนั้นจะเกี่ยวกับ เสรีภาพทั้งในเชิงปัจเจกชนที่มีต่อสังคม หรือความคิด การพูดหรือแม้แต่การมีหรือไม่มีเสรีภาพต่อพระผู้เป็นเจ้า

ในส่วนแนวคิดเรื่องเสรีภาพทางฝั่งปรัชญาตะวันออกนั้น ส่วนใหญ่มุ่งเน้นเพื่อแสวงหาความต้องการมีเสรีภาพในเชิงของชีวิต และจิตใจ เพื่อออกจากวัฏสงสาร หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย โดยการฝึกหัดทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจโดยแบ่งเป็นระดับตามขั้นตอนของแต่ละแนวคิดนั้นๆ จึงอาจกล่าวได้ว่าแนวความคิดเชิงปรัชญาของนักปรัชญาตะวันตกนั้น พูดถึงเพียงความต้องการของมนุษย์เบื้องต้นในเชิงกายภาพหรือระดับโลกียะเท่านั้น แต่ในฝั่งแนวคิดเชิงปรัชญาทางตะวันออกนั้น มีแนวคิดในสองระดับ คือ ทั้งทางโลกและระดับจิตใจเพื่อการหลุดพ้นจากวัฏสงสาร

ส่วนอิสระภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์นั้น ประกอบด้วยปัจจัยหลายๆ ด้านด้วยกัน คือ ประมวล เพ็งจันทร์ นั้นได้รับอิทธิพลทางด้านความคิดเรื่องอิสระภาพนั้นมาจากสภาพสังคมที่ท่านได้เคยใช้ชีวิตผ่านมามาตั้งแต่เด็กจนโต ประกอบกับการได้เข้ามาอุปสมบท

ในพระพุทธศาสนาและได้รับการศึกษาในหลายๆ ศาสนาและหลายลัทธิ เมื่อครั้งไปศึกษาต่อที่ประเทศอินเดีย รวมถึงการเป็นคนรักการอ่านและชอบศึกษา จึงได้เกิดความประทับใจและได้รับแรงบันดาลใจจากวรรณกรรมต่างๆ และการศึกษาด้านปรัชญาอย่างลึกซึ้ง จึงนำมาหล่อหลอมเป็นแนวคิดของท่านและได้นำมาปฏิบัติอย่างจริงจัง ในวิถีชีวิตจนเห็นผลเป็นแนวทางที่เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตของ ประมวล เพ็งจันทร์ เองและสังคมรอบๆ ตัวท่าน โดยการเข้าถึงความเป็นอิสระภาพในด้านต่างๆ ของ ประมวล เพ็งจันทร์นั้น ประกอบด้วย ท่านได้สัมผัสถึงการที่จะเป็นอิสระจากความโลภ ความหวาดระแวงกลัว และความหลงยึดติดในความคิดและตัวตนของท่านนั้น ต้องประกอบด้วยจาคะ เมตตา และปัญญา

และหากวิเคราะห์ถึงลักษณะความเป็นอิสระภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์ นั้นผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่า แนวคิดเรื่องอิสระภาพของท่านนั้น เป็นลักษณะของการเข้าใจถึงสรรพสิ่งนั้นๆ โดยไม่แยกจากกัน ซึ่ง เหมือนกับการที่ ประมวล เพ็งจันทร์ ได้นำดินจากใต้ถุนบ้านพกดิตต์ไปตลอด 30 ปี โดยคิดว่า หากตายลงนอกเกาะก็จะตายกับดินนั้น ซึ่งการออกไปจากเกาะในครั้งนั้น เป็นการไปด้วยความคาดหวังไปโดยมีเป้าหมาย เพื่อเรียนรู้ แต่แล้วเมื่อท่านได้เข้าใจถึงความเป็นอิสระภาพ ประมวล เพ็งจันทร์ จึงได้นำดินนั้นกลับมาที่เดิม ประมวล เพ็งจันทร์ ได้เขียนถึงบทสรุปเมื่อท่านได้เดินถึงบ้านที่เกาะสมุยไว้ว่า “ขอบน้ำและขอบฟ้าบรรจบกันที่ภายในจิตใจของเราเอง เราสามารถท่องเที่ยวไปถึงจุดที่บรรจบนั้นได้ ด้วยการท่องเที่ยวไปภายในโลกอันลึกลับและลึกลับแห่งจิต ขอบน้ำแห่งความเป็นจริง และขอบฟ้าแห่งจินตนาการ ผสานเป็นสภาวะเดียวกัน ณ จุดบรรจบนั้น” (ประมวล เพ็งจันทร์, 2563 : 507) ซึ่งการจะเข้าไปถึงจุดนั้นได้ด้วยการภาวนา

สรุป

แนวคิดเรื่องอิสระภาพของทางตะวันตกนั้น เนื่องจากสังคมตะวันตกเป็นสังคมที่เจริญก้าวหน้าทั้งทางด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ด้วยเหตุนี้ ระบบทางสังคมตะวันตกจึงมีกฎกติกาที่วางไว้ให้สมาชิกของสังคมได้ปฏิบัติตาม เพื่อความสะดวกในการควบคุมดูแลให้ระบบขับเคลื่อนไปอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยชัดเจนและแน่นอน บรรดากฎเกณฑ์เหล่านี้เอง จึงเป็นที่มาของการหล่อมล้าและความกดขี่เป็นผลให้เกิดแนวคิดทางด้านอิสระภาพและเสรีภาพในแนวทางต่างๆ เพื่อต้องการแสดงออกถึงความต้องการเรื่องของอิสระภาพในด้านต่างๆ

ส่วนแนวคิดเรื่องอิสระภาพทางด้านตะวันออกนั้น มุ่งหาแก่นแท้ของชีวิตของแต่ละบุคคลเช่น ปรัชญาอินเดียมีมูลฐานมาจากศาสนา ซึ่งมีลักษณะเป็นคำอธิบายขยาย

ความค้ำสอนทางศาสนา ปรัชญาตะวันออกจึงมิใช่การเรียนรู้เพียงอย่างเดียว แต่ยังส่งเสริมการปฏิบัติด้วยจึงอาจเรียกว่า ปรัชญาศาสนาหรือว่าปรัชญาชีวิต เช่น ปรัชญาฮินดู คัมภีร์ฤคเวท อันเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดของชาวฮินดู ที่แสดงให้เห็นว่า แก่นแท้แห่งตัวตนของแต่ละบุคคล คือ ชีวามัน ซึ่งการจะบรรลุเป้าหมายสูงสุดได้นั้น เปรียบได้กับการเดินทางที่ต้องมีการกำหนดเส้นทางเป็นระยะ ที่ต้องดำเนินไปตามขั้นตอนอย่างเหมาะสม

ส่วนแนวคิดเรื่องอิสรภาพในพุทธปรัชญานั้น หมายถึง ความสุขหรือความสงบที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาเข้าสู่ภาวะนิพพานหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิมุตติหรือความหลุดพ้น (liberation) กล่าว คือ ไม่มีอำนาจกิเลสตัณหาใดๆ มาครอบงำ จะพูดจะทำสิ่งใดทำด้วยอาการที่ไม่มีกิเลสครอบงำกล่าวอีกอย่างหนึ่ง คือ การกระทำที่ไม่มีกิเลสครอบงำเป็นเสรีภาพ เสรีภาพให้ผลเป็นความสุขหรือความสงบ ซึ่งอาจแบ่งความเป็นอิสรภาพ เสรีภาพในทางพระพุทธศาสนาได้เป็น

- 1) เสรีภาพระดับต้น หมายถึง การมีเสรีภาพที่จะทำอะไรก็ได้ แต่ยังไม่ประกอบด้วยปัญญา เป็นเพียงการใช้เสรีภาพในสิทธิที่ตนมี เป็นการใช้เสรีภาพในระดับสัญชาตญาณ
- 2) เสรีภาพระดับกลาง หมายถึง การมีเสรีภาพที่จะทำอะไรก็ได้ แต่ต้องอยู่ในขอบเขตที่จะไม่ล่วงละเมิดสิทธิของผู้อื่น เป็นการใช้เสรีภาพที่ประกอบด้วยปัญญา
- 3) เสรีภาพระดับสูง หมายถึง การมีเสรีภาพที่ตัวเองไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของกิเลสตัณหาใดๆ เป็นเสรีภาพของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน

หากวิเคราะห์ถึงลักษณะของความเป็นอิสรภาพของ ประมวล เพ็งจันทร์ นั้น ก็คือ การเข้าใจถึงสรรพสิ่ง และการอยู่ร่วมกับสรรพสิ่ง ได้อย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยไม่มีการแบ่งแยก หรือปรุงแต่งใหม่ใดๆ เกิดขึ้น เช่น อิสรภาพทางสังคม (Social Freedom) คือ การไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบจากบุคคลในสังคม ประมวล เพ็งจันทร์ ก็จะลดละความรู้สึกเกลียดกลัวในใจของท่านและพยายามทำลายความเกลียดกลัวในใจบุคคลอื่นๆ โดยใช้เมตตาริฉัตรและคำทักทาย ทำให้ได้สัมผัสถึงความนุ่มนวลอ่อนโยนที่ก่อตัวขึ้นในความสัมพันธ์ในสังคมกับตัวท่าน เพื่อลด “ความเป็นคนแปลกหน้า” “ความเป็นคนอื่น” ให้ละลายจางหายไป เพื่อจะได้ไม่เบียดเบียนกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน หรือ อิสรภาพทางสติปัญญา (Intellectual Freedom) คือ ความรู้ ความเข้าใจแยกแยะสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นปัญญาที่เป็นความรู้ ความเข้าใจในศิลปวิทยาการที่รู้จริง เข้าใจจริง ซึ่งประมวล เพ็งจันทร์ ได้พบความหมายของการเข้าใจในสิ่งที่เรียนรู้มาตลอดนั้นว่า เราต้องเข้าถึงปัญญาที่เป็นภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาญาณที่หยั่งถึงความเป็นหนึ่งเดียวกันของสรรพสิ่ง เพราะความคิด และความจำเป็นสิ่งแบ่งแยกตัวเรากับสรรพสิ่งในธรรมชาตินั้นๆ

บรรณานุกรม

- กนกวรรณ สุทธิง. (2562). **อิสรภาพที่มีเงื่อนไข**. ปริญญาศิลปบัณฑิต สาขาวิชาทัศนศิลป์ (จิตรกรรม). มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- กิริติ บุญเจือ. (2522). **ปรัชญาลัทธิอัตถิภาวนิยม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี.(18 มีนาคม 2554). **เสรีภาพ**. สืบค้นเมื่อ 31 สิงหาคม 2565, จาก <https://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B9%80%E0%B8%AA%E0%B8%A3%E0%B8%B5%E0%B8%A0%E0%B8%B2%E0%B8%9E>
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. (2538). **กฎหมายมหาชน เล่ม 1 วิวัฒนาการทางปรัชญาและลักษณะของกฎหมายมหาชนยุคต่างๆ**. กรุงเทพมหานคร: นิติธรรม.
- ประมวล เพ็งจันทร์. (2563). **เดินสู่อิสรภาพ**. พิมพ์ครั้งที่ 23. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พี เอ เค แอนด์สกายพริ้นตังส์.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2520). **การศึกษาจริยศาสตร์สังคมไทยพุทธศาสนาในเชิงวิจารณ์**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สดเด็จพระสังฆราชเจ้า. (2541). **อภิธานปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระธรรมกิตติวงศ์. (2550). **ศัพท์วิเคราะห**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. (2537). **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์ พริ้นตัง จำกัด.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2530). **พจนานุกรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช จำกัด.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2542). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด.
- สุนทร ณ รัชชี. (2545). **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- John Stuart Mill. **On Liberty**. (2530). แปลโดย ภัทรพร สิริกาญจน. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- Jean-Paul Sartre. (1976). **Being and Nothingness**. translated by Hazel E. Barnes Northampton : John Dickens & Co.Ltd.